

BARATOVA SEVARA MUSAXONOVNANING
“MUMTOZ HIKOYACHILIK: TADRIJ VA TAKOMIL” mavzusidagi
5A111201-O'zbek tili va adabiyoti
Magistr
akademik darajasini olish uchun yozilgan
D I S S E R T A T S I Y A S I G A
ICHKI TAQRIZ

Baratova Sevara Musaxonovnaning “Mumtoz hikoyachilik: tadrij va takomil” mavzusidagi magistrlik dissertatsiyasi kirish, har biri ikki fasldan uch bob, xulosa hamda foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat bo'lib, ishning umumiy hajmi 82 betni tashkil qiladi.

Ma'lumki, yurtimiz va xalqimiz istiqloлга erishilgandan buyon o'tgan davrlarda siyosat, mafkura va ijtimoiyotning turli sohalarida ulkan evrilishlarni boshdan kechirdi va bu o'zgarishlar, tom ma'noda inson manfaatlariga yo'naltirilgani bilan e'tiborlidir. Ayni chog'da, bu jarayon jahon ma'naviy tamaddunida munosib mavqega ega bo'lgan o'zbek adabiyoti va adabiyotshunosligi oldiga-da bir qator yangi va ma'suliyatli vazifalarni qo'yayotgani ham ayon.

Mumtoz hikoyalarda qahramon yaratish mahorati, hayot hodisalari va inson shaxsiga an'anaviy hamda yangicha yondashuv natijasida mohiyatning ochib berilganligi bilan ahamiyatga molik.

Mazkur MDni "ZiyoNET" axborot ta'lim tarmog'iga joylashtirish uchun tavsiya etish mumkin.

Dotsent

M.Siddiqov

BARATOVA SEVARA MUSAXONOVNANING
“MUMTOZ HIKOYACHILIK: TADRIJ VA TAKOMIL” mavzusidagi
5A111201-O'zbek tili va adabiyoti
Magistr
akademik darajasini olish uchun yozilgan
D I S S E R T A T S I Y A G A
TASHQI TAQRIZ

Baratova Sevara Musaxonovnaning “Mumtoz hikoyachilik: tadrij va takomil” mavzusidagi magistrlik dissertatsiyasi kirish, har biri ikki fasldan uch bob, xulosa hamda foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat bo'lib, ishning umumiy hajmi 82 betni tashkil qiladi.

Yurtimiz va xalqimiz istiqloлга erishilgandan buyon o'tgan davrlarda siyosat, mafkura va ijtimoiyotning turli sohalarida ulkan evrilishlarni boshdan kechirdi va bu o'zgarishlar, tom ma'noda inson manfaatlariga yo'naltirilgani bilan e'tiborlidir. Ayni chog'da, bu jarayon jahon ma'naviy tamaddunida munosib mavqega ega bo'lgan o'zbek adabiyoti va adabiyotshunosligi oldiga-da bir qator yangi va ma'suliyatli vazifalarni qo'yayotgani ham ayon.

Mumtoz hikoyalarda qahramon yaratish mahorati, hayot hodisalari va inson shaxsiga an'anaviy hamda yangicha yondashuv natijasida mohiyatning ochib berilganligi bilan ahamiyatga molik.

Mazkur MDni "ZiyoNET" axborot ta'lim tarmog'iga joylashtirish uchun tavsiya etish mumkin.

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIMI
VAZIRLIGI
QO'QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI**

Qo'lyozma huquqida
UDK

BARATOVA SEVARA MUSAXONOVNA

MUMTOZ HIKOYACHILIK: TADRIJ VA TAKOMIL

**5A111201-O'zbek tili va adabiyoti
Magistr
akademik darajasini olish uchun yozilgan
D I S S E R T A T S I Y A**

**Ilmiy rahbar:
f.f.n., dotsent Siddiqov M**

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI
MUQIMIY NOMIDAGI QO'QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

Fakultet: Filologiya

magistratura talabasi: S.M.Baratova

Kafedra: o'zbek tili va adabiyoti

Ilmiy rahbar: docent M.Siddiqov

O'quv yili: 2012-2013

Mutaxassislik: o'zbek adabiyoti

MAGISTRLIK DISSERTATSIYASI ANNOTATSIYASI

Mavzuning dolzarbligi: Mumtoz hikoyachilikning genezisi,

MUNDARIJA

Kirish.....	3-10
I bob. Mumtoz adabiyotda hikoyatchilik va uning genezisi masalasi.....	11-31
1.1. Hikoya janrining nazariy asoslari va mumtoz hikoyachilikning mavzu yo'nalishlari.....	11-18
1.2. O'zbek adabiyotida hikoyat janrining ruzaga kelishi va rivojlanish omillari.....	19-31
I bob ruzasidan xulosa.....	
II bob. O'zbek adabiyotida hikoyat janrining tadriji va takomilida folklorning o'rni.....	32-57
2.1. O'zbek adabiyotida hikoyat janrining shakllanish va takomilida folklor ta'siri.....	32-39
2.2. Alisher Navoiy hikoyatlari shakllanishida folklorning ta'siri	40-57
II bob ruzasidan xulosa.....	
III bob. O'zbek adabiyotida hikoyatlarning ruyaviy yo'nalishlari silsilasi va poetikasi masalasi.....	58-76
3.1. O'zbek adabiyotidagi hikoyatlarning ruyaviy yo'nalishlari silsilasi va takomili.....	58-66
3.2. O'zbek hikoyatlari poetikasining ayrim masalalari	67-75
III bob ruzasidan xulosa.....	
Xulosa.....	76-79
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	80-82

KIRISH

Mavzuning dolzarbligi. Ma'lumki, ertimiz va xalqimiz istiqloлга erishilgandan buyon o'tgan davrlarda siyosat, mafkura va ijtimoiyotning turli sohalarida ulkan  vrilishlarni boshdan kechirdi va bu o'zgarishlar, tom ma'noda inson manfaatlariga yo'naltirilgani bilan  tiborlidir. Ayni cho'orda, bu jarayon jahon ma'naviy tamaddunida munosib mavqega  ga bo'lgan o'zbek adabiyoti va adabiyotshunosligi oldiga-da bir qator yangi va ma'suliyatli vazifalarni qo'yayotgani ham ayon. Milliy mafkuraning poydevori tiklanib, ma'naviy hayotda yangicha o'zgarishlar sodir bo'layotgan ushbu kezlarda ma'naviyatimizning barcha sohalarida tub islohotlar jarayoni ildamlashgani kuzatilmoqda. Bu badiiy adabiyot va adabiyotshunoslik sohasida ham ko'zga yaqqol tashlanmoqda.

Keyingi ikki o'n yillik shunisi bilan  tiborliki, o'zbek xalqining uzoq asrlik boy madaniy va ma'naviy merosini o'rganish va tiklash, yaqin o'tmish asarlarini bugunda shakllangan tahlil tamoyillari asosida baholash borasida bir talay xayrli ishlar amalga oshirildi. Aslida ham, mamlakatimiz Prezidenti I.A.Karimovning "Biz ma'naviy qadriyatlarni tiklashni, milliy o'zlikni anglashning o'sishidan, xalqning ma'naviy sarchashmalariga, uning ildizlariga qaytishdan iborat uzviy, tabiiy jarayon deb hisoblaymiz"¹ - degan purma'no so'zlari mumtoz adabiyotimizni o'rganib, tarfib  tuvchi adabiyotshunosligimiz uchun taalluqlidir.

Ma'lumki, o'zbek adabiyoti o'zining boy an'analari bilan boshqa xalqlar adabiyoti bilan bellasha oladigan lirik va  pik merosiga  ga. Bu adabiy meros faqat ularning mazmuniy yo'nalishlaridagina  mas, balki shakliy xilma-xilligida ham ko'zga tashlanib turadi. Ayniqsa,  pik ko'lamli asarlarning bir qadar ko'pligi, ularning lirik asarlar bilan bir xil mezonlarda o'z bahosini olib kelayotgani diqqatga loyiqdir. Lirik mazmundagi asarlar ijodkorning ichki tuy ularini

¹ Каримов И.А. "Ўзбекистон XXI аср бўсағасида : ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари". Т. "Ўзбекистон".1997.-Б.137.

ifodalashi bilan qaysidir ma'noda mazmuniy yakranglik hosil qiladi va ularga berilayotgan baholarda ham mushtaraklik seziladi. Biroq epik asarlarning har biri, nazarimizda, o'ziga xos bir olam sifatida lirik asarlardan ajralib turadi. SHundanmi, ularni tahlil va tadqiq o'tishda va baholashda bir qadar farqlanishlar seziladi. O'tmish adabiyotimizda yaratilgan epik ko'lamli asarlar bilan zamonaviy asarlar qiyosi hamda ularga berilgan baholar shunday xulosalar chiqarishga imkon beradi. Va ta'kidlash o'rinliki, epik janrlardan biri hisoblangan hikoyachilikda bu holat alohida ajralib turadi.

Hikoya janri bugunda paydo bo'lgan yoxud kuni kecha urfga kirgan adabiy janr emas. Uning ildizlari juda qadimga borib taqaladi. Bu janr boshqa adabiy janrlar qatori sinkretik tarzda paydo bo'lib, tadrij va takomil jarayonida kamolga etib borgan. Miloddan avvagi davrlar yoki milodning ibtidosida yaratilgan hikoyalar yoxud o'rta asrlar va bugungi hikoyachilik o'zaro solishtirilib ko'rilsa, ularning ham shakli, ham mazmunida ko'z ilfarli tafovutlar borligini sezish qiyin emas. Ana shu tafovutlar bugungi hikoyachilik borasidagi nazariy qarashlar bilan tadqiq etilsagina, ularga kerakli baholarni berish mumkin bo'ladi. Bunda esa, hikoyachilikning tadriji va takomili jarayoni diqqat markazida turadi. Magistrlik dissertatsiyamiz mavzusining dolzarbligi ana shu omillar bilan belgilanadi.

Mavzuning o'rganilish darajasi. Badiiy hikoyachilikning nazariy asoslari V.G.Belinskiy, L.N.Timofeev, N.V.CHicherin, E.M.Melitinskiy, V.P.Skoblev, I.O.Sultonov, M.Qo'shjonov, B.Nazarov, O.SHarofiddinov kabi adabiyotshunoslarning tadqiqotlarida ishlab chiqilgan. Mumtoz hikoyachilikning shakliy va mazmuniy jihatlari borasida E.Ə.Bertels, A.Hayitmetov, N.M.Mallaev, A.Abdurafurov, I.V.Stebleva, M.Mirzaahmedova va boshqalar ham bir qator ilmiy asoslangan fikrlarini xavola etanlar. Mazkur janrning speqifikasi, janriy belgilari va imkoniyatlari rozasidan qimmatli xulosalar taqdim etilgan. Farb va SHarq hikoyachiligi, romantik va realistik hikoyachilikdagi tafovutlar, ularning poetikasiga xos jihatlar rozasidan ham qator ishlar amalga oshirilgan.

O'zbek mumtoz hikoyachiligi bo'yicha e'lon qilingan tadqiqotlar (monografiya va ilmiy, ilmiy-ommabop maqolalar)da mumtoz hikoyalarga

ajratilishi darkor bo'lgan o'rinlar anchagina uchraydi. Mumtoz hikoyachilik tadriji va takomilini o'rganish qadimdan boshlangan, deyilsa mubolafa bo'lmaydi, bizningcha. Zero M.Koshfariyning "Devonu lu'fatit turk" asarining muqaddimasida o'zaki adabiyotda paydo bo'lgan afsona, ertak, rivoyat va shu kabi materiallarni keltirar ekan, ularning nazariy asoslari borasida ham so'z ioritadi va bularni hikoyatchilikning ilk namunalari tarzida xulosalar chiqaradi.² Darhaqiqat, "Devonu lu'fatit turk" da keltirilgan mazkur asarlar ilk hikoyatlar sifatida baholanishga arziydi. Ularda hikoyachilik speuifikasini ko'rsatuvchi unsurlardan talayginasini uchratish mumkin. Qolaversa, bular to'frisidagi muallifning nazariy qarashlari hikoyatchilikning ilk kurtaklari qadim-qadimlarga borib taqalishini ko'rsatadi.

SHarqshunos I.V.Steblevaning turkiy xalqlarning qadimgi poezisiga oid tadqiqotlarida ham hikoyachilik ancha qadim tarixga ega ekanligini, ular sinkretik shakllarda paydo bo'lib rivojlanib borganini ko'rsatuvchi dalillar borligini tasdiqlaydi.³

N.M.Mallaevning "O'zbek adabiyoti tarixi" nomi bilan chop etilgan va salkam 50 yildan buyon filologik ta'limda darslik sifatida foydalanib kelinayotgan tadqiqoti va "Navoiy va xalq ijodiyoti" monografiyasida ham yozma va o'zaki adabiyotda yaratilgan hikoyalar, ularning tadriji, takomili masalalariga alohida e'tibor qaratilgan hamda o'zbek mumtoz hikoyachiligi o'sish-o'zgarishda rivojlanib kelganligini dalillab bergan.⁴

B.Valixo'jaevning "O'zbek epik poezisi tarixidan" nomli monografiyasida o'zbek va fors-tojik poeziyasida yaratilgan epik ko'lamdagi masnaviylar tadqiq etilar ekan, masnaviy hikoyalar to'frisida ham qimmatli fikrlar xavola etiladi va ularning o'zbek hikoyachiligining tadrijiy takomilidagi o'rniga alohida ilmiy baholar beriladi.⁵

² Қошғарий Маҳмуд. Девону луғатит турк, Уч томлик, 1 том. — Тошкент, 1960, 98, 175-б.

² Адабий турлар ва жанрлар (тарихи ва назариясига оид). Уч жилдлик. II жилд. — Тошкент, «Фан», 1992, 199-б.

³ Стеблева И.В. Поэзия тюрков VI-VIII веков. — М., «Наука», 1965, 71-98-б.

⁴ Маллаев Н.М. Ўзбек адабиётитарихи. Т., "Ўқитувчи", 1976.

⁵ Валихўжаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. — Тошкент, «Фан», 1976.

A.Abdurafurovning “Besh buyuk xazina” nomli ishida mumtoz hikoyachilik xususiyatlarini Alisher Navoiy hikoyatlari misolida isbotlashga harakat qiladi. Unda “Hayrat ul-abror” dostonidagi bir qator hikoyatlar tanlab olinadi, tahlil qilinadi va o'zbek mumtoz adabiyotining shakllanishi, o'sishi va takomilida alohida o'rni borligi, mavzu yo'nalishlari, shakliy mukammalligi bilan alohida ajralib turishini ta'kidlagan.⁶

S.Hasanning “Etti sayyora mo'jizasi” nomli ishida “Sab'ai sayyor” dostoni va undagi etti hikoyani tahlil etib, bu hikoyalarning butun SHarq adabiyotida, jumladan, o'zbek mumtoz adabiyotida alohida o'rni borligini fors-tojik adabiyoti, hind mumtoz adabiyotidagi hikoyalar bilan taqqoslab ta'kidlash barobarida, ularning mumtoz hikoyachilikning rivojidagi ahamiyatini ko'rsatib beradi.⁷

Bulargina emas, boshqa ishlarda o'zbek nasri xaqida gap borar ekan, mumtoz hikoyalarni ham ana shu yo'nalishlarda, keng miqyosda, ya'ni monografik rejada jiddiy tekshirish vazifasini adabiyotshunosligimiz oldiga ko'ndalang qilib qo'yadi.

Dissertatsiya ishining ilmiy tadqiqot rejalari bilan bog'liqligi. Qo'qon Davlat pedagogika instituti o'zbek adabiyoti kafedrasining “O'zbek adabiyotida komil inson muammosi” umumiy rejalari bilan bog'liq bo'lib, ish natijalaridan mumtoz o'zbek adabiyotiga doir tadqiqotlar yaratishda foydalaniladi.

Tadqiqotning maqsad va vazifalari. Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi o'zbek mumtoz hikoyalarini adabiyotshunosligimizda qaror topib borayotgan yangicha tamoyillar asosida tadqiq etish va bu hikoyalardagi eng maqbul belgilarni oldingi rejaga olib chiqishdan iborat. SHunga ko'ra, mazkur tadqiqotda quyidagi vazifalarni hal etish ko'zda tutiladi:

- hikoya janrining, jumladan mumtoz hikoyachilikning speçifikasi va janroviy xususiyatlari borasida muxtasar xulosalarni taqdim etish orqali mazkur janrning nasrning boshqa janrlari orasidagi mavqeini aniqlash hamda bu jarayonda hikoyachilikning tadrijiy mezonlarini ko'rsatish;

⁶ Абдурафуров А. Беш буюк хазина. Т., “Фан”, 1989.

⁷ Ҳасанов С. Етти сайёра мўъжизиси. Т. 1987.

- hikoyachilikdagi an'ana va tamoyillarning qay tarzda shakllanganligi hamda tadrijiy takomil topganligini dalillash hamda folklor va yozma adabiyotda hayot hodisalarini badiiy idrok etish va tasvirlash usullarini o'rganish, bular asosida mumtoz hikoyachilikda mavzular tasnifi hamda tadqiqini berish;

- hikoyalarida muayyan mavzu hamda qahramonlar yaratish masalasi, ulardagi badiiy foya va shakl xususiyatlarini tadqiq etish;

- obraz yaratish mahorati, hikoya sjojeti, kompozitsiyasi, konflikt, kolliziya va til masalalarda badiiy izlanishlar hamda erilishgan iotuqlarni ilmiy-nazariy rejada yoritish;

Tadqiqotning ilmiy yangiligi. Mumtoz hikoyalarning o'zbek hikoyachiligida tutgan mavqei, bu hikoyalardagi mavzu rang-barangligi va shakliy xilma-xillik, ularning badiiy-uslubiy o'ziga xosligi maxsus monografik tekshirish sifatida o'rganilmoqda. Mumtoz hikoyalarning o'zbek hikoyachilikdagi o'rni va mahorat masalalarini ilmiy baholash asnosida mazkur janrga xos quyidagi jihatlarni yoritish ishning ilmiy yangiligi hisoblanadi:

- mumtoz hikoyalarning tasvir manbalari, ularga xos etakchi xususiyatlar shu milliy zaminning o'zidan, real voqelikdan, zamon ehtiyojlaridan iozaga kelganligining alohida yoritilganligi;

- mumtoz hikoyachilik sinkretik mazmun va shakldan mukammallik sari o'sib borganligini ilmiy dalillash;

- mumtoz hikoyachilik adabiy aloqalar va adabiy ta'sir natijasi o'laroq, folklor an'analari, fors-tojik yozma adabiyoti, arab va hind adabiyotidan muayyan darajada oziqlanganligini ko'rsatish;

- mumtoz hikoyalarning tasvir usullarida tafovutlar iozaga kelganligi, yangirgan talqin va timsolar yangicha badiiy talqin usullarini talab etganligini, hayot chigalliklari, inson dunyosini, ularga xos ilohiy va dunyoviy go'zallik mohiyatini ochish, ruhiy dramalar mohiyatiga etib borish san'atining ko'rsatilganligi;

- mumtoz hikoyalarning sjojet va kompozitsiyasidagi o'ziga xosliklar, ulardagi konflikt, kolliziya, so'z timsollarning maydonga chiqish usullaridagi tadrijiy jihatlarning asoslanganligi;

- mumtoz hikoyalarda qahramon yaratish mahorati, hayot hodisalari va inson shaxsiga an'anaviy hamda yangicha yondashuv natijasida mohiyatning ochib berilganligi;

Tadqiqotning metodologik asosi va metodi. Mazkur tadqiqotning metodologik asosini Prezidentimiz I.A.Karimovning ma'naviyat va uning uzviy tarmoqi bo'lgan badiiy adabiyot borasidagi ko'rsatmalari, shuningdek o'zbek va rus adabiyotshunos olimlarining hikoyachilik va undagi badiiy mahorat masalalariga barcha asarlaridagi yo'l-yo'riqlar tashkil qiladi. Ayni cho'lda, E.Ə.Bertels, N.M.Mallaev, A.Hayitmetov, N.Komilov, A.Abdufurov, B.Valixojayev, B.Nazarov, U.Normatov, B.Sarimsoqov, I.Haqqul va boshqa mualliflarning asarlari hamda ilmiy maqolalarida hikoyachilik sohasidan ilgari surilgan fikrlarga tayanildi. Tadqiqotda badiiy tahlilning qiyosiy-tipologik metodidan foydalanildi.

Himoyaga olib chiqilayotgan asosiy holatlar. Havola etilayotgan dissertatsiyada mumtoz hikoyalar va ulardagi mualliflar mahoratiga tegishli jihatlarga asosiy e'tibor qaratilgan ekan, quyidagi muammolarni himoyaga olib chiqilishini zaruriyat deb hisoblaymiz:

1. Mumtoz hikoyachilikning ilk sinkretik ko'rinishlari manbalari aniqlandi va ular to'g'risida ilmiy xulosalar xavola qilindi.
2. Mumtoz hikoyachilikning tadrijiy takomili masalasi alohida misollar asosida dalillandi.
3. Mumtoz hikoyachilikning sohasiga kelish manbalari ko'rsatildi va bular tegishli xulosalar bilan asoslandi.
4. Mumtoz hikoyachilikning takomil yo'li folklor va alohida olingan adiblar hikoyatlari asosida tahlil etilib, hikoyachilik qay shakl va mazmunda taraqqiy topganligi isbotlandi.
5. Tahlil jarayonida mumtoz hikoyalarda badiiy mahorat masalalariga qisman e'tibor qaratildi.

Tadqiqot manbalari. Magistrlik dissertatsiyasiga asosiy manba bo'lib turkiy yozma adabiyotida Rabo'ziy, Alisher Navoiy, Xoja, Muqimiy yaratgan

she'riy va nasriy hikoyatlar asosiy manba vazifasini o'tadi. O'rni bilan, bu mualliflarning hikoyalari folklor va da Jaloliddin Rumiy, SHayx Sa'diy, Farididdin Attor kabi fors-tojik adabiyoti vakillari asrlaridagi ayrim bir hikoyatlarga taqqoslab borildi.

Tadqiqot natijalarining ilmiy va amaliy ahamiyati. Ushbu tadqiqot materiallari, undagi kuzatish hamda bayon etilgan ilmiy-nazariy xulosalar o'zbek adabiyotida hikoyachilik tadriji va takmili, ulardagi badiiy mahorat masalalariga barishlangan ilmiy ishlar, risolalar, darslik hamda qo'llanmalar, o'zbek adabiyoti namoyandalarining adabiy portretlarini yaratishda muayyan ilmiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Natijalarning joriy etilishi. Amalga oshirilgan tadqiqot natijalari va materiallaridan oliy o'quv yurtlarining filologiya fakulteti hamda o'rta maxsus ta'lim muassasalari talabalari uchun maxsus kurs va seminarlarda, shuningdek foydalanishlari mumkin.

Tadqiqotning ilmiy jamoatchilik e'tiboridan o'tishi. Ushbu dissertatsiya Qo'qon DPI magistratura bo'limida bajarildi hamda o'zbek adabiyoti kafedrasida muhokama qilinib, tugallangan ish sifatida himoyaga tavsiya etilgan.

Dissetatsiya natijalarining e'lon qilinganligi. Tadqiqotning asosiy mazmuni ikkita maqolada o'z ifodasida topgan.

Tadqiqotning tuzilishi. Dissertatsiya kirish, har biri ikki fasldan uch bob, xulosa hamda foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat bo'lib, ishning umumiy hajmi 82 betni tashkil qiladi.

